

צפאקציטוד – היסטוריה וזיכרון קולקטיבי בדרך לבניית התפוצה של יוצאי צפאקץ*

חיים סעדון

צפאקצוריה (Sfaxorie): אופוריה האוחזת בבן העיר צפאקץ לשעבר בשעה שהוא נזכר בזמנים הטובים [...], צפאקציומה (Sfaxiome): "אמת צפאקצית ראשונית ובלתי ניתנת להוכחה. לדוגמה, 'לעולם לא נשכח [את צפאקץ]'". כך הגדיר רנה בלאיש (Bellaiche), בהומור דק, את מהות הקשר, הזיקות והיחסים שנוצרו בין יוצאי העיר צפאקץ שבתוניסיה לבין עברם ב"לקסיקון הקצר של בני צפאקץ לשעבר".¹

מאמר זה בוחן את התחושות האלה, וגם את הזיכרון והגעגוע של בני התפוצה הצפאקצית, יהודים, מוסלמים ונוצרים, לחיים בעירם צפאקץ בתקופה הקולוניאלית (1881-1956). בני העיר, כמו בלאיש שצוטט למעלה, העריכו כי לא מדובר רק במגורים באותו מקום ובאותו זמן, אלא בגישה ייחודית לחיים שפיתחו באותו המקום, גישה שהם כינו "צפאקציטוד" – שילוב בין שם העיר Sfax ל־attitude (גישה).² לדעתם, גישה זו המשיכה לעצב את מחשבתם ואת חייהם גם אחרי שעזבו את העיר, בדיאספורה בתקופה הפוסטקולוניאלית.

כדי לעמוד על מהותה של התופעה ועל ייחודה אתאר בפתח המאמר את העיר צפאקץ שבתוניסיה ואת מאפייניה. לאחר מכן, בחלק השני, אציג את מרסל מחמוד רגי

* מאמר זה הוא פתיח למחקר שאני כותב על הקהילה היהודית בצפאקץ בתקופה הקולוניאלית ולאחריה. המחקר מנסה להתמקד במיקרוקוסמוס אחד, העיר צפאקץ, בהיותה מפתח להבנת תהליכים שעברו על החברות בצפון אפריקה בתקופה הקולוניאלית. המחקר מבוסס על חומר ארכיוני רב, על עדויות ועל זיכרונות. היקף החומר שנחשף הוא רב, ובמאמר זה נפנה את תשומת לב למקור ייחודי שנראה כי אין דומה לו.

1 René Bellaiche, "Petit lexique de l'ancien Sfaxien", *La Diaspora Sfaxienne* 22, (1988): 145

2 בשלב זה של המחקר אינני יכול לקבוע מתי בדיוק נוצרה תפיסה זו ועל ידי מי, אך אין ספק שהאדי בוראווי (Bourauoui) הוא ממבטאיה החשובים. היקף הפרסומים והזיכרונות שכתבו יוצאי העיר גדול במיוחד. ביטויים ראשונים לתפיסה ייחודית של יוצאי העיר אפשר למצוא בשיר "Safaqassou" שיצא לאור ב-1969 בגיליון השלישי של השנתון של יוצאי העיר, *La Diaspora Sfaxienne*.

(Reggui), מי שאפשר לייחס לו את מיסוד רעיון הדיאספורה הצפאקצית. רג'י, שאפשר להגדירו "מתווך זהויות", יצר כלי מרכזי לגיבוש יוצאי הקהילה – שנתון מודפס שתיאר את ההיסטוריה של העיר ואת אנשיה, ובו בזמן בנה את התפוצה של יוצאי צפאק. השנתון הזה יידון בחלק השלישי של המאמר. בחלק הרביעי והאחרון אבחן היבטים וביטויים של הצפאקציטוד ואדון בהיותו הרעיון המעצב של דיאספורת יוצאי צפאק. טענתי היא שהצפאקציטוד היה הדרך לליכוד הקהילה, לאיחוד יוצאיה ומכשיר לבניית הדיאספורה שלה. לפיכך, מתוך לימוד המקרה של צפאק, יבחן המאמר כיצד נוצרת תפוצה של עיר ומהם מאפייניה. ויליאם ספרן (Safran), מחשובי החוקרים של מושג ה"דיאספורה", אפיין דיאספורה בשישה היבטים: (1) קיומו של מרכז שממנו היגרו חברי התפוצה לשני אזורים או יותר; (2) שמירה על זיכרון קולקטיבי, על חזון או על מיתוס של המולדת המקורית (של מיקומה הפיזי, של ההיסטוריה שלה ושל הישגיה); (3) הנחה של המהגרים שהם אינם מקובלים לגמרי במקום החדש, ולכן הם מנוכרים לו במידה מסוימת לכל הפחות; (4) אמונה שהמרכז שממנו היגרו הוא ביתם האמיתי, האידיאלי והמקום שאליו הם או צאצאיהם יחזרו כאשר יתקיימו התנאים המתאימים; (5) מחויבות למולדתם המקורית, לביטחונה ולשגשוגה; (6) קיום קשרים בין בני התפוצה במקום החדש, קשרים המגדירים תודעה אתנו-קהילתית וסולידריות.³

אף שבמקרה של צפאק והדיאספורה שלה אי אפשר להצביע על כל המאפיינים האלה, נראה שרובם אכן התקיימו. צפאק היא מוקד התייחסות מוחשי וממשי, ויוצאיה הרגישו הדדיות, שייכות ורצון לשמור על קשרים ביניהם על בסיס העבר בהיותו מרכיב משותף בזהותם.

הטענה שאפתח להלן היא שהיו שלושה שלבים בגיבושה של הדיאספורה של יוצאי צפאק: השלב הראשון – החיים בצפאק בתקופה הקולוניאלית (1881-1956), התקופה שבה נוצקו דפוסי היחסים בין הקבוצות שאכלסו את העיר (היהודית, המוסלמית והנוצרית) וברבות הימים עיצבו את הדיאספורה שלה. השלב השני – שלב ההגירה, מ-1956 ועד 1967, שבו נותקו הקבוצות מעירן. תקופה זו התאפיינה בהתאקלמות ביעדי ההגירה. בשלב השלישי התגבשו המהגרים לכלל דיאספורה, והוא התממש עם הופעת הגיליון הראשון של שנתון הקבוצה, *La Diaspora Sfaxienne*, בשנת 1967, ביוזמתו של מרסל רג'י, שכנה בהדרגה את רעיון הדיאספורה הצפאקצית. הדיאספורה שגיבש הייתה בעיקרה וירטואלית, תודעתית ולא פיזית. כלומר, יוצאי הקהילה לא גרו באזורים מוגדרים ולא נפגשו במקומות קבועים, והקשרים ביניהם התקיימו דרך הצפאקציטוד והשנתון של רג'י.

3 William Safran, "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return", *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 1 (1991): 83-84 וראו גם Eleni Sideri, "The Diaspora of the Term Diaspora: A Working-Paper of a Definition", *Transtext(e)s Transcultures Journal of Global Cultural Studies* 4 (2008): 32-47

העיר צפאק – כור ההיתוך של הזהויות

צפאק היא עיר הנמל השנייה בחשיבותה בתוניסיה לאחר עיר הבירה תוניס. מיקומה במרכזה של תוניסיה הקנה לה חשיבות כלכלית, תרבותית וחברתית רבה.⁴ בהיותה עיר נמל היא הייתה פתוחה להשפעות מן העולם המוסלמי שממזרח לה וממערבה, ומן העולם הנוצרי שמצפון. צפאק נוסדה במחצית השנייה של המאה התשיעית לסה"נ על חורבות עיר רומית. בימי הביניים ובראשית העת החדשה הייתה לה חשיבות מקומית, והיא החלה לפרוח ולמלא תפקיד מרכזי במדינה התוניסאית מתחילת המאה השמונה-עשרה, בראשית שלטונה של השושלת החוסיינית (1705-1956). בתקופה זו, ככל הנראה, הובאו לעיר יהודים מג'רבה כדי להקים מחדש את הקהילה היהודית, לאחר שהקהילה היהודית שחיתה בה חרבה בגזרות המוחדון, שושלת מורית ברברית אסלאמית שנוסדה במאה השתיים-עשרה,⁵ כפי שאירע בקהילות רבות אחרות בצפון אפריקה.

מתחילת הקולוניאליזם הצרפתי בתוניסיה ב־1881 נקשרה ההיסטוריה של העיר בפיתוח שני ענפי כלכלה: מחצבי הפוספטים בעיר גפצה שעל גבול אלג'יריה, ומטעי זיתים שניטעו בשפלת החוף שצפאק נמצאת במרכזה (אזור הידוע בשם "הסאהל התוניסאי"). שינוע המחצבים לאירופה חייב הקמת מסילת ברזל מגפצה ופיתוח נמלה של צפאק. בצד מטעי הזיתים הוקמו בתי בד רבים באזור, ויצוא שמן הזית תרם אף הוא לפיתוח הנמל. סביב שני ענפים אלו התפתחו מגוון מקצועות, שכל תושבי העיר היו קשורים בהם. בתקופה הקולוניאלית חיו ופעלו בעיר שלוש קבוצות אוכלוסייה: מוסלמים מקומיים, יהודים מקומיים, וגם יהודים בעלי אזרחות אירופית,

4 על העיר צפאק נכתבו מחקרים כלליים וממוקדים. חלק מהספרים הם מהדורות אלבומיות, אך יש בהם מידע רב ומעניין. להלן רשימה חלקית של מחקרים על העיר: Anouar Achich, *Sfax...ma mémoire* (La Hencha: Presses TEC, 1989); Claude Azria, *Les nuages de beau temps: Sfax, 1943* (Paris: l'écritoire, 2004); Asma Baklouti, "Les quartiers périurbains du Grand Sfax: formation, fonctionnement et aménagement" (PhD diss., Université de Tunis, 2004); Ridha Ben Amor, "Habitat et ségrégation urbaine à Sfax" (PhD diss., Université Paris V, 1987); Nicole Massé-Muzi, *Mémoires en images Sfax* (Saint Cyr sur Loire: Éditions Alan Sutton, 2002) ראו גם חיים סעדון, "ההעפלה מספקס לפני הקמת המדינה", בתוך ההעפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושאריית הפליטה, ערכה אניטה שפירא (תל אביב: עם עובד, 1990), 334-348, 428-433; "ספאק", בתוך פנקס הקהילות – לוב, תוניסיה, ערכה עירית אברמסקי-בליי (ירושלים: יד ושם, תשנ"ז), 452-466.

5 מנחם בן-ששון, "לזהותם היהודית של אנוסים: עיון בהשתמדות בתקופת האלמואיחדון", פעמים 42 (תש"ן): 16-37.

ונוצרים – צרפתים בעיקר, אך גם איטלקים ומלטזים. בשנת 1830 נמנו בעיר כ־20,000 תושבים, מהם כמאה משפחות יהודיות. ב־1946, שנת השיא בהתפתחות הדמוגרפית של הצרפתים והיהודים, חיו בה כ־55,000 תושבים – 75% מוסלמים, 17% אירופאים ו־8% יהודים.⁶

האוכלוסייה המוסלמית בעיר הייתה מורכבת משני יסודות שהתמזגו זה בזה: היסוד האמזיגי (הברברי), שחי בה עוד לפני הכיבוש הערבי במאה השביעית, והיסוד הערבי, שנעשה ליסוד הדומיננטי והטמיע בתוכו את האמזיגי.⁷ האסלאם והתרבות הערבית דחו את כוחם, את מעמדם ואת תרבותם של האמזיגים, ועם זאת, לאורך הדורות המשיכו להגיע אמזיגים אל "העיר הגדולה" מדרום הארץ. בתחילת המאה השמונה־עשרה הייתה האוכלוסייה המקומית ערבית בעיקרה, קרי מוסלמית באמונתה הדתית, דוברת ויוצרת תרבות בשפה הערבית ורואה בעצמה חלק מהעולם הערבי. הקהילה היהודית בעיר כללה יהודים שחיו בה מתקופה קדומה ביותר, ובימי הביניים היו נוכחותם והשפעתם רבות ביותר. בגזרות המוחדות במאה השנים־עשרה נכחדו יהודי העיר, ואין לנו ידיעות של ממש על נוכחותם בה עד המאה השמונה־עשרה. את המסורת על חידוש היישוב היהודי בצפאק לאחר גזרות המוחדות, מסר, כאילו בדרך אגב, הרב כלפון משה הכהן (1874–1950) מג'רבה. אגב עיסוק בעניין הלכתי שבו התבקש לקבוע אם הלכה שנוקטים רבני צפאק אכן תקפה, כתב הרב: "מראשית כל לא היו נכנסים לה היהודים כלל והתחלת היישוב מאחינו היהודים שם היה באופן זה כי גוי אחד מגדולי העיר היה רוצה להשיא בתו ולעשות לה נדוניאה תכשיטי זהב וכסף כאות נפשה והשתדל להוליך יהודי צורף אחד מפה אי ג'רבה לעיר צפאק".⁸

- 6 מידע מדויק זה ידוע בזכות מפקדי האוכלוסייה שערכו הצרפתים משנת 1921, ובהם מידע דמוגרפי כלכלי רב ערך על התפתחותן של הקבוצות האלה. בין "האחרים" היה משקל מיוחד לקבוצת האוכלוסייה שמקורה ביוון, Tunis, Recensement du 1er novembre 1946, population juive tunisienne uniquement.
- 7 ראו בעניין זה, אנדרי שוראקי, קורות היהודים בצפון אפריקה (תל אביב: עם עובד, 1975), 61–68; וכן חיים זאב הירשברג, תולדות היהודים בצפון אפריקה, כרך ב' (ירושלים: מוסד ביאליק, 1965), 59–67.
- 8 כלפון משה הכהן, שואל ונשאל, חלק ג' (ג'רבה: דפוס בעז חדאד, תשכ"א), סימן ר"ה (יורה דעה), נ"ז. הרב כלפון משה הכהן חי ופעל בג'רבה ונחשב לגדול רבני ג'רבה במאה העשרים. חייו, הגותו ומכלול יצירתו נחקרו בכמה עבודות מחקר. ראו, למשל, ירון נעים, "הרב כלפון משה הכהן – בין שמרנות למודרנה" (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר־אילן, תשס"ט); צבי זוהר, "אשרור דתי של הציונות כתנועה לאומית חילונית: פרק במשנתו של הרב כלפון משה הכהן", ישראל 2 (תשס"ב–תשס"ג): 107–126.

היהודים הוזמנו אפוא לעיר בשל שליטתם הבלעדית במקצוע הצורפות. מסורת אחרת מספרת כי היהודים שהגיעו לעיר התנו את התיישבותם באפשרות לקיים חיים יהודים קהילתיים במסגרת אוטונומית. על פי מסורת זו, המיוחסת למאה השמונה-עשרה, פנה מושל העיר, הקאיד, לארבע משפחות יהודיות מג'רבה והציע להן להתיישב במקום ולהקים את הקהילה מחדש. עם הזמן הצטרפו למשפחות אלו משפחות נוספות, ומספר היהודים גדל מאוד. הנוסע בן המאה התשע-עשרה בנימין השני מדווח כי בשנת 1853 חיו בעיר כ-150 משפחות יהודיות.

קבוצת האוכלוסייה השלישית הייתה אירופאים, ובהם איטלקים, מלטזים, יוונים וצרפתים.⁹ מהמאה השמונה-עשרה נהנו האירופאים מזכויות יתר, ותרומתם לפיתוח כלכלת העיר הייתה גדולה. לקראת הכיבוש הצרפתי הלך וגדל חלקם של הצרפתים בקבוצה, אך עיקר כוחם בא לידי ביטוי לאחר כינון הפרוטקטורט (משטר החסות) בשנת 1881. השלטון הצרפתי ונוכחות המתיישבים הצרפתים שינו את מערך יחסי הכוחות בעיר. הם שקבעו את מערכת השליטה ההיררכית הקולוניאלית, שלפיה הם היו בעלי הכוח השלטוני (המנהלי והצבאי), הכתיבו את התרבות העדיפה והחזיקו בידם את הכוח הכלכלי. בה בעת, על פי החלוקה המנהלית שקבעו הצרפתים, קיבלה העיר מעמד בכורה בכל מה שקשור לדרום המדינה.

השלטון הצרפתי הביא לשינוי גם במרחב האורבני. ממדיה של העיר הלכו וגדלו עקב הגידול הדמוגרפי, הצמיחה הכלכלית ודפוסי השליטה הקולוניאלית. כמו בכל מקום שבו שלטו הצרפתים, גם בצפאק נבנו אזורים חדשים שהתגוררו בהם מתיישבים מצרפת. הייתה זו "העיר החדשה" (*la ville nouvelle*) שנבנתה מחוץ ל"מדינה" – העיר המוסלמית הישנה, שבה חיו התושבים המקומיים. בעיר החדשה גרו בעיקר אירופאים, אך גם קבוצות אוכלוסייה אחרות, כמו העילית המקומית הכלכלית, החברתית, התרבותית והפוליטית.

המרחבים האורבניים היו כלי הקיבול של ההבדלים האתניים, הדתיים, המעמדיים, הכלכליים והתרבותיים. הם אפשרו את הבידול (סגרגציה) ואת ההיררכיה המאפיינת שליטה קולוניאלית. עם זאת, המציאות הקולוניאלית אפשרה גם מעבר בין המרחבים. כך היה אפשר למצוא בעיר החדשה יהודים רבים, וגם מוסלמים, אם כי, ככל הנראה, בהיקף קטן למדי. המיוחד והמרתק במקרה של צפאק הוא שהפרדה הקולוניאלית לא באה לידי ביטוי בזיכרון התקופה. מעיון בגיליונות השנתון של יוצאי הקהילה עולה שהזיכרון שהתגבש לאחר הגירת האירופאים והיהודים מהעיר מדבר על קשר ואחוזה בין הקבוצות. כלומר, למרות הנטייה המקובלת של השיח הפוסטקולוניאלי להציג

Choukri M'Barek, *Les Européens de la ville de Sfax* (1829-1939) (Chambéry: Université de Savoie, 2001) 9

את התקופה הקולוניאלית כפרק זמן בעייתי ומשברי, הנוסטלגיה אל העבר המשותף בדיאספורה מציגה תמונה חיובית דווקא של פרק הזמן הזה.

בצד התמונה הנוסטלגית, אין לשכוח כי בתקופה הקולוניאלית שרר בעיר מתח שנבע מההתנגשות בין רצון הצרפתים לשמר את הפריבילגיות שלהם בהיותם כובשים, לבין שאיפת התנועה הלאומית התוניסאית, "הדסתור", לעצמאות תוניסיה. ליהודים היה חלק שולי במאבק הזה, ועיקר פעילותם הפוליטית הייתה פנים־יהודית.

לכל אחת מהקבוצות בעיר הייתה אפוא זהות ייחודית המבוססת על מוצא, על דת ועל שאיפות פוליטיות. לכל קבוצה היו כלי ביטוי משלה, אופנים לעצב ולשמר את זהותה, ובכולן התנהלו ויכוחים פנימיים רבים בדבר אופייה. אתר בולט החושף את הפעולות האלה היה העיתונות המקומית. בצפאק הקולוניאלית ראו אור בתקופות שונות ולפרקי זמן שונים, שלושים ושמונה עיתונים בשפה הצרפתית, והם משקפים את המגמות החברתיות והפוליטיות של שלוש הקבוצות האתניות בעיר.¹⁰ העיתון *La Dépêche Sfaxienne*, שראה אור בשנים 1895-1942, הוא מהחשובים שבהם. משום שיצא לאור לאורך תקופה ארוכה עיון בעיתון הזה מאפשר מעקב אחר האירועים שהתרחשו בעיר. העיתון הביא גם דעות בענייני דיומא והוא משקף את דפוסי השיח של תושבי העיר לקבוצותיהם. העיתונים גם מעידים כי כותביהם חשבו את צפאק לבירת האזור, וכי הם סברו שהם מייצגים את כל מרכז תוניסיה ודרומה.¹¹

חוץ מהשתייכותם של רבים מהעיתונים לקבוצות הדתיות־חברתיות, הם היו קשורים גם בתנועות פוליטיות, כפי שהיה מקובל בצרפת בת הזמן. המתיישבים הצרפתים בתוניסיה העתיקו לקולוניה דפוסי פעילות ומסורות פוליטיות מצרפת, והמוסלמים והיהודים אימצו את המסגרות ואת דרכי הפעילות של השיח הפוליטי הצרפתי. מבחינה אידיאולוגית עיקרו של השיח העיתונאי בצפאק היה מודרני וחילוני, אם כי יש שהוא נשען על מסורות ועל תפיסות דתיות מהעבר. השיח הפוליטי הניכר בעיתונים ניתק קשרים ויצר מתחים בין הקבוצות בעיר. מתחים אלו הלכו והתרחבו והוקצנו עם השנים, ולקראת עצמאות תוניסיה הגיעו עד כדי ניתוק ועוינות. עם זאת, היו גם ביטויים של קרבה ושותפות. למשל, הפעילות במפלגות הקומוניסטית והסוציאליסטית הייתה משותפת לצרפתים, למוסלמים וליהודים.¹²

10 מחקר העיתונות הערבית שראתה אור בתוניסיה מחייב עיון נפרד. עיתונות זו מבטאת, ללא ספק, תת־זהויות בתוך החברה הערבית בעיר.

11 למשל, *L'Éclairer de Sfax; La Gazette de Sfax, du Sud et de L'Extreme Sud Tunisien*.

12 על שיח הזהויות בצפאק כמעט שלא נכתב דבר. אחד המאמרים בנושא עוסק בקשר בין יהודים למוסלמים: Abdelwahed Mokni, "Les relations judéo-musulmanes à Sfax à l'époque coloniale (1881-1956)", in *Juifs et musulmans en Tunisie: fraternité et déchirements*, ed. Sonia Fellous (Paris: Somogy, 2003), 245-258, 471-475.

גם בתחום התרבות – המוזיקה, התיאטרון, הספרות ועוד – היו שיתופי פעולה בין הקבוצות. למשל, בצפאקץ פעלה תזמורת ושמה l'Harmonie sfaxienne, וניגנו בה צרפתים ויהודים זה לצד זה. על פעילותה אפשר ללמוד מעדויות בעל פה, אך גם מאזכורים בעיתונות המקומית. בצפאקץ, כמו בערים אחרות, הוקמו בתי תיאטרון שהעלו הצגות שהשתתפו בהן שחקנים משלוש הקבוצות.¹³ כמו כן התקיימו בעיר חוגים ללמוד ועיון בנושאים מגוונים שהוזמנו אליהם מרצים אורחים. יחסי גומלין בין הקבוצות התרחשו גם בתחום הכלכלי. בתחום זה עומעמה ההיררכיה הקולוניאלית והמגע החברתי בין הקבוצות היה הכרחי. הפעילות הכלכלית התנהלה במרחבים אורבניים מסוימים: הנמל, הבנק, לשכות המסחר, השווקים, הרכבת בין גפצה לצפאקץ ועוד,¹⁴ וכלליה היו שונים מהכללים בתחומי התרבות והחברה. מעבר לכך, חברי כל הקבוצות הקדישו תשומת לב ניכרת לבעיות השעה שהעסיקו את כל תושבי העיר: פיתוחה של העיר, המצב הכלכלי, הנמל, הפעילות התרבותית, מדיניות המפקחים האזרחיים של העיר מטעם השלטון הצרפתי (Les contrôleurs civils) ועוד. כלומר, העיר צפאקץ הקולוניאלית התאפיינה במגוון יחסי גומלין בין הקבוצות שאכלסו אותה, החל במתיחויות וכלה בשיתופי פעולה שבהם הייתה ההבנה בין תושבי העיר רבה למדי.

ההגירה ויצירת הדיאספורה של יוצאי צפאקץ

תפוצת יוצאי צפאקץ החלה להיווצר עם תחילת ההגירה מן העיר. חלוצי ההגירה היו היהודים,¹⁵ והגורמים העיקריים להגירתם היו תהליך העצמאות של תוניסיה, היחלשותו

13 על הפעילות התיאטרלית כתב חוקר תוניסאי מחקר חשוב, ובו גם כמה עמודים על צפאקץ, וראו Moncef Charfeddine, *Deux siècles de théâtre en Tunisie* (Tunis: Ibn Charaf, 2001), 91-96

14 סלילת קו הרכבת בין גפצה, עיר הגבול בין תוניסיה לבין אלג'יריה, שבה נתגלו מחצבי פוספטים עשירים במיוחד, תרמה לפיתוח הנמל וסיפקה תעסוקה רבה בשתי הערים. Nouredine Dougui, *Histoire d'une grande entreprise coloniale: La Compagnie des phosphates et des chemins de fer de Gafsa: 1887-1930* (Tunis: Pub. Fac. Lettres de la Manouba, 1995)

15 אין לנו מידע על הפיזור הגאוגרפי של יוצאי צפאקץ בערים וביישובים במדינת ישראל או בצרפת. ההערכה היא כי מספר המהגרים הצרפתים מצפאקץ לצרפת היה כ־8,000 (נתון זה כולל גם יהודים שקיבלו אזרחות צרפתית וגם איטלקים שבחרו לגור בצרפת), כ־2,000 יהודים היגרו לישראל, ועוד כאלף יוצאי העיר ממוצא איטלקי ומלטזי היגרו לאיטליה. הערכה זו מבוססת על פנקס כתובות של חברי האגודה של התפוצה הצפאקצית, שכמובן אינו מייצג את כל יוצאי צפאקץ בעולם.

של השלטון הקולוניאלי וכינונה של מדינת ישראל. בשנים 1946-1956 היגרו מהעיר כאלף יהודים, מרביתם למדינת ישראל. בשנת 1946 נמנו בעיר 4,223 יהודים, ואילו בשנת 1956 ירד מספרם ל-3,168. עיקר ההגירה וסיום הנוכחות היהודית התרחשו בין 1956 ל-1973, אך אז התפצלו יעדי ההגירה בין מדינת ישראל לבין צרפת. לא ברור מה היה מספר היהודים שהיגרו לכל אחד מהיעדים, אך ההערכה המקובלת היא שכמחצית מהאוכלוסייה היהודית בתוניסיה כולה היגרה למדינת ישראל, והיתר בעיקר לצרפת.¹⁶ אשר לצרפתים, הם היגרו בעיקר לצרפת לאחר עצמאות תוניסיה ב-1956 ולאחר שהשלטון המנהלי, האזרחי והצבאי חזר לידי התוניסאים. במחצית שנות השבעים של המאה העשרים חזרה צפאקץ להיות עיר מוסלמית באופייה, באוכלוסייתה ובהרכבה הדתי, כפי שהייתה לפני הכיבוש הצרפתי. תהליך זה לא היה ייחודי לצפאקץ, אלא אפיין את תהליך הגירת היהודים והאירופאים מתוניסיה כולה לאחר קבלת העצמאות. הגירה בעצמה אינה בונה תפוצה. כאמור, אחד המרכיבים החשובים בבניית דיאספורה הוא מה שספרן כינה זיכרון קולקטיבי, חזון או מיתוס של המקום ממנו היגרו, בצינו כי הזיכרון הקולקטיבי מאגד את יוצאי אותה הקהילה לכלל דיאספורה. זיכרון קולקטיבי יכול להיווצר אם נוצרים מנגנונים המסייעים לשמירה עליו. במקרה של צפאקץ מנגנון זה נוצר בעקבות פעולתו של האדם שבחרתי לכנות "מתווך זהויות", מרסל מחמוד רגי. בחלק הבא אבחן את פעולתו, את המנגנונים שהקים ואמצעים נוספים שסייעו לבניית הזיכרון הקולקטיבי ולשימורו.

מרסל מחמוד רגי – מתווך זהויות

מרסל מחמוד רגי היה הדמות החשובה ביותר בעיצוב דפוסי הזיכרון הקולקטיבי של יוצאי צפאקץ, ובשל מהלך חייו ופעולותיו שאתאר להלן בחרתי לכנותו "מתווך זהויות". מרסל רגי נולד ב-1906 בגאלמה (קאלמה, בערבית) שבמחוז קונסטנטין שבמזרח אלג'יריה, להורים מוסלמים שהיגרו לשם מתוניסיה, ככל הנראה בסוף המאה התשע-עשרה. ההגירה של הוריו לא הייתה תופעה יוצאת דופן. משפחות תוניסאיות רבות ביקשו למצוא עתיד כלכלי טוב יותר באלג'יריה, שהשלטון הצרפתי כבר התבסס בה. את לימודיו העל-יסודיים עשה רגי בתוניסיה (אם כי משפחתו המשיכה לחיות באלג'יריה). הוא למד בעיר תוניס עם ז'אן אמרוש (Amrouche),¹⁷ שהיה בן למשפחה

16 ראו חיים סעדון, "העלייה מתוניסיה בתקופת מאבקה לעצמאות", **פעמים** 39 (1989): 103-125.

17 ז'אן אמרוש (1906-1962) היה בן להורים שהתחתנו במסדרים נוצריים בקביליה (אזור במזרח אלג'יריה). בילדותו (1910) היגר עם משפחתו לתוניסיה, היה תלמיד מצטיין בקולג' עלאי בתוניס, שם, כנראה, למד עם מרסל מוחמד רגי. ב-1924 למד בבית הספר להכשרת מורים ויצא לעיר סוס שבמרכז תוניסיה כדי לעסוק בהוראה. הוא נחשב למשורר חשוב ופרסם ספרי שירה גם בתוניסיה.

מוסלמית שהתנצרה, ולימים היה למשורר אלג'ירי מפורסם. הפגישה ביניהם שינתה את חייו. כמו אמרוש, גם רגי בחר להתנצר. הוא היגר לצרפת במחצית שנות העשרים של המאה העשרים, ושם התחבר לחוגי סופרים ופעילים פוליטיים סוציאליסטיים. בשנת 1934, בהיותו בן עשרים ותשע, שב רגי לתוניסיה כדי לעסוק בהוראה בצפאק. שלוש-עשרה השנים שפעל בצפאק (1934-1947), בהוראה, במפלגה הסוציאליסטית הצרפתית ובפעילות אנטי־קולוניאלית, עיצבו את עולמו הרוחני והפוליטי. הוא לימד בבית הספר לבנים בעיר (L'École primaire supérieure des garçons), וכפי שהם העידו בשנים שאחר כך, הייתה השפעתו על תלמידיו מהפנטת.¹⁸

גאלמה, עיר הולדתו של רגי, נחרטה עמוק מאוד בזיכרוננו, כמו בזיכרונם של כל בניה, בשל הטבח שערכו הצרפתים בעיר ובסביבתה ב־8 במאי 1945, יום כניעת גרמניה הנאצית.¹⁹ יום סיום מלחמת העולם השנייה היה אפוא יום אסונם של תושבי צפון-מזרח אלג'יריה ושל גאלמה. בין עשרות האלפים שנרצחו, היו גם שני אחיו של מרסל רגי ואחותו. בעקבות האירוע רגי החליט להקדיש זמן למחקר הטבח הנורא. הוא לא פרסם את המחקר, אלא הפקידו בידי ידידו משכבר הימים ז'אן אמרוש. אמרוש נפטר בפריז ב־1962, ולימים מצא פייר, בנו של אמרוש, את כתב היד בעיזבונו של אביו, ופרסם אותו בשנת 2008.

הטבח, הרצח של בני משפחתו והתחקיר שערך רגי התרחשו זמן קצר לפני החלטתו לעזוב את תוניסיה בפעם השנייה. מענין לתהות אם הייתה לטבח בגאלמה השפעה על החלטתו להגר, ובאיזו מידה הוא עיצב את אישיותו ואת פעולתו של רגי בשנים שלאחר מכן. יש שהיו בוחרים לפנות לדרך של מאבק לאומי אקטיבי, ואולי אלים, בעקבות אסון כבד שכזה, אולם רגי פנה לכיוון אחר לחלוטין. אירוע טראומתי כזה היה יכול להיות גם בסיס לעיצוב תפיסות פוסטקולוניאלית ולפעילות הדוחה את הקולוניאליזם מכול וכול, אך, כאמור, לא זה היה דפוס הפעולה שפיתח רגי בתקופה הקולוניאלית ולאחריה.

בשנת 1947 עזב מרסל רגי את צפאק וחזר לצרפת. הוא הגיע לאורליאן, ושם ביסס את פעילותו. בעקבות השיבה הגדולה של צרפתים מתוניסיה, לאחר שזו קיבלה את עצמאותה, ובמיוחד משנת 1960 ואילך, ארגן רגי בעירו מפגשים של מורים ותלמידים יוצאי העיר צפאק שחיו בצרפת. כמה שנים אחר כך, בשנת 1967, הוא החליט לייסד את השנתון *La Diaspora Sfaxienne*²⁰ – האמצעי שדרכו מימש את חזונו והטיף לרעיונותיו.

18 ביטויים לכך אפשר למצוא בגיליונות השנתון של התפוצה.

19 Marcel Reggui et Pierre Amrouche, *Les massacres de Guelma: Algérie, Mai 1945: une enquête inédite sur la furie des milices coloniales*, préf. Jean-Pierre Peyroulou (Paris: La Découverte, 2008)

20 התרגום המילולי של שם השנתון הוא "פזורת צפאק", אך דומני כי הוא אינו מבטא לעומק את הקשר המיוחד שבין תושבי העיר בעבר לבין העיר, ואת עומק הקשרים שנוצרו ביניהם

בחרתי לכנות את מרסל רגי "מתווך זהויות" משום שחי בשני עולמות דתיים, האסלאם והנצרות, ובשתי תרבויות, הצרפתית והתוניסאית, ובמציאות זו, שבה עם תלמידיו נמנו גם יהודים רבים, הוא פעל לאחוזה, לרעות, ולשוויון בין כל הקבוצות. התיווך שיזם גישר בין תרבויות ובין קבוצות חברתיות ודתות שלכאורה עיינו זו את זו. יכולתו לגשר באה לו בזכות היכרותו הטובה את עולמות התרבות והתוכן שביניהם הוא ביקש לתווך, ובזכות היותו מקובל על כל הצדדים.

פעילותו של מרסל רגי, ושל השנתון שייסד, מעניקים לנו מבט פוסטקולוניאלי (כלומר מפרק הזמן שהחל לאחר שהסתיימה נוכחות הצרפתים והיהודים בעיר) על השיח הבין-אתני והבין-תרבותי בעיר צפאקץ שבתוניסיה בתקופה הקולוניאלית, שנמשך גם בדיאספורה. המציאות הקולוניאלית בצפאקץ הייתה הבסיס שאפשר לשלוש הקבוצות האתניות, התרבותיות והדתיות לחיות זו עם זו וזו לצד זו. לאחר הדה-קולוניזציה שינה השיח המקורי בעיר, שכלל את מגוון סוגי היחסים שבין עוינות לידידות, את פניו, ובהנחייתו של רגי היה לגורם המאחד של יוצאי צפאקץ, ואמצעי לבניית זיכרון קולקטיבי של יוצאי הקהילה, שהוא יסוד חשוב בבנייתה של דיאספורה.

גיבוש התודעה הדיאספורית של יוצאי צפאקץ

לאחר התקופה הקולוניאלית, כאשר רוב התושבים הלא-מוסלמים של העיר היגרו ממנה, היה השנתון *La Diaspora Sfaxienne* המוקד העיקרי והמרכזי של הקשר ביניהם. עצם איסוף הזיכרונות האישיים ופרסומם הפך אותם לזיכרונות קולקטיביים, ובכך תרם ליצירת הדיאספורה של יוצאי צפאקץ. הגיליון הראשון של השנתון ראה אור בשנת 1967 והאחרון בשנת 2010. ייסודו היה בן שני שלבים: השלב הראשון החל בשנת 1960, כאשר חברים, כנראה תלמידי הקולג' לבנים בצפאקץ, נפגשו בפרוז והגו את הרעיון. כנראה היו אלו לא יותר ממפגשי חברים, ואין לנו עדויות על תוכן המפגשים, על המארגנים ועל הנוכחים בהם. בשלב השני, לקראת 1967, הוחלט לייסד את השנתון, והוא קיבל את השם *La Diaspora Sfaxienne*.²¹ שמו של השנתון הדגיש שני מרכיבים: האחד, הקשר לעיר צפאקץ, והשני, החיים בדיאספורה. קרי, צפאקץ היא המרכז, והשותפים כולם הם בני העיר הזאת. כלומר, אין זה ביטאונם של המתגוררים בצרפתים, של היהודים יוצאי העיר, או של תושביה המוסלמיים, אלא הוא מאחד את

במהלך השנים. ייתכן שהתרגום "גולת צפאקץ" ("גולה" כפי שהיא נתפסת אצל רבים מבנות ובני העם היהודי) מתאים יותר במקרה הזה.

21 ברשותי אוסף כמעט מלא של גיליונות השנתון. בהמשך המחקר על העיר ועל השנתון ומשמעותו אני מקווה להשלים את האוסף.

כל מי שיש להם זיכרונות מהעיר, מתרבותה, מדפוסי הזהות שהתפתחו בה, ובעיקר את בוגרי בית הספר של רגי. עצם בחירת המילה "דיאספורה" לשם השנתון המחישה את רצונם של השותפים להיות לא רק קיבוץ אקראי של אנשים המספרים כל אחד את זיכרונותיו מהעיר ומעברה, אלא גם אמצעי ליצירת קבוצה פעילה חדשה – הדיאספורה של יוצאי העיר.

בשנים 1967-2010 הופיעו ארבעים ושבעה גיליונות של השנתון, והם יוצרים יחדיו קורפוס של יותר מ-8,000 עמודים. בשנתון מידע על פעילות האגודה הנושאת את אותו השם, זיכרונות ומחקרים על הקבוצות השונות בצפאק ועל חייהם בקהילות החדשות שאליהם היגרו. השנתון היה גורם מרכזי וחשוב ביותר בהבניית דפוסי הזיכרון החברתי וההיסטורי של יוצאי צפאק, וגם אמצעי להעברת מסרים ביניהם. ייחודו בהרכב הכותבים (צרפתים, יהודים ומוסלמים), ברציפות ההופעה (יותר מארבעה עשורים), ובמסרים שהעביר לקוראיו. למיטב ידיעתי לפי שעה אין לשנתון מקבילה בין כתבי העת של התפוצות הקהילתיות האחרות של יוצאי צפון אפריקה הצרפתית בתקופה הקולוניאלית. הצפאקציטוד, כלומר האופן שבו תיארו המהגרים מצפאק את גישתם לחיים ואת הזיקה שלהם לעיר, מבטא את הייחודיות שאציג בהמשך.

השנתון והזיכרון הקולקטיבי שבא בו לידי ביטוי לוו גם בפעולות ממשיות. בכל שנה נערך מפגש או טיול של חברי הקבוצה, ופעם אף נערך ביקור בצפאק. לאחר כל מפגש פורסמו תמונות וזיכרונות מהמפגש, וכן פרוטוקולים מהשיבות. למפגשים הגיעו כל בני המשפחה, ובכלל זה הילדים – בני הדור השני להגירה. בשנתון פורסם מידע על חברי הקבוצה, כמו פטירות, לידות, ואירועים מיוחדים. כל אלו גיבשו את המהגרים מהעיר והיו בסיס ליצירה פעילה של הדיאספורה שלה.

השנתון היה בלא ספק הגורם המרכזי בגיבוש הדיאספורה הצפאקצית, אך בצידו היו גם אמצעים ספרותיים ואחרים שסייעו בבנייתה. התקופה הקולוניאלית בצפון אפריקה הניבה שלל יצירות ספרותיות שנכתבו הן כאשר חיו היוצרים בצפון אפריקה, הן לאחר הגירת היהודים והצרפתים ממנה.²² שני סופרים חשובים ילידי העיר צפאק

22 את היקפה של היצירה הזאת ותכניה חקר גי דוגה (Dugas), שנחשב בר הסמכא החשוב ביותר בנושא הספרות הקולוניאלית במגרב. ראו, למשל, Guy Dugas, *Littérature judéo-maghrébine d'expression française; étude comparative* (Montpellier: Université Paul Valéry, 1990); Guy Dugas (ed.), *Littérature maghrébine d'expression française: de l'écrit à l'image* (Meknès: L'Université Sidi Mohamed Ben Abdellah, 1987); Guy Dugas, "'Francophonie', 'Acculturation', 'Littératures nationales et dominées': Retour sur quelques concepts mal définis", in *Convergences et divergences dans les littératures francophones* (actes du colloque 8-9 février 1991), ed. Paul Aron (Paris: L'Harmattan, 1992), 15-21

שכתיבתם מציגה את שיח הזהויות הקולוניאלי והפוסטקולוניאלי ומדגימה אותו הם קלוד קייט (Kayat) והאדי בוראווי (Bouraoui). קלוד קייט הוא יהודי שעלה לישראל ולאחר מכן היגר לשוודיה, ושם הוא כותב את ספריו. המפורסם שבהם הוא **מוחמד כהן**,²³ המספר על ילד שנולד לאם יהודייה ולאב מוסלמי תוניסאי, שאחת מהפשרות ביניהם הייתה לקרוא לו מוחמד כהן. זהו רומן אוטוביוגרפי, אולי הרומן הטוב ביותר שנכתב על משבר הזהויות בצפון אפריקה מאז ספרו של אלבר ממי **נציב המלח**.²⁴ קייט נחשב יוצר פורה מאוד, וכתב שני רומנים על צפאק: **מוחמד כהן ובית הכנסת של צפאק**.²⁵ המחבר השני, האדי בוראווי, הוא מוסלמי החי בקנדה ונחשב לסופר יוצא צפאק החשוב ביותר כיום.²⁶ הוא כותב בצרפתית, בערבית ובאנגלית. השניים, מלבד היותם חברים, תרמו מפרי יצירתם לשנתון *La Diaspora Sfaxienne* ובכך השיאו תרומה מיוחדת ליצירת הזיכרון הקולקטיבי על אודות העיר צפאק ועל מגוונה האנושי.²⁷

- 23 קלוד קייט, **מוחמד כהן**, תרגמה מרה איילון (תל אביב: מעריב, 2007). הספר נכתב במקור בצרפתית, וראו Claude Kayat, *Mohammed Cohen* (Paris: Le Seuil, 1981). בשנת 1982 זכה הספר בפרס prix Afrique méditerranéenne.
- 24 אלבר ממי, **נציב המלח**, תרגם צבי ארד (תל אביב: עם עובד, 1980). הספר פורסם בפעם הראשונה בשנת 1953 בתוניסיה, כאשר רוב הקהילה היהודית עדיין חיה בה, אך כבר היה ברור לאלבר ממי, כמו לרבים אחרים, כי סימונו של המשטר הקולוניאלי הצרפתי הוא רק שאלה של זמן.
- 25 ספריו האחרים של קלוד קייט הם: *Les Cyprès de Tibériade* (Paris: La Table Ronde, 1987); *Le Rêve d'Esther* (Paris: La Table Ronde, 1989); *La Synagogue de Sfax* (Paris: Punctum, 2007); *Le Café de Mme Ben Djamil* (Paris: Editions Léo Scheer, Haim Saadoun, "The Literary legacy of Claude Kayat: מאמרי: 2015 "Historical Perspective", in *North-South, Colonial Culturing France (XIX-XX Centuries)*, eds. Colette Zytnicki and C. Bordes-Benayoun (Toulouse: Edition Privat, 2004), 133-139
- 26 האדי בוראווי נולד בצפאק ב־1932. הוא משורר ונובליסט. מ־1966 למד בקנדה, ובעת האחרונה חזר לצפאק. הוא פרסם יותר מעשרים ספרי שירה, מעל עשרה רומנים ועוד כעשרה קובצי מאמרים. ספר השירה החשוב לענייננו הוא *Hédi André Bouraoui, Sfaxitude* (York: CMC Éditions, 2004). לא הצלחתי להשיג את הספר עצמו, ונעזרתי בשיר אחד המפורסם במרשתת.
- 27 סופרים אחרים יוצאי צפאק הם ד"ר ג'ורג' חייט (נולד 1923), רופא ידוע שחי ופעל בעיר בשנים 1952-1961 והיגר לצרפת ב־1962, והסופרת שושנה בוקבזה, שנולדה בצפאק ב־1959 והיגרה לצרפת עם משפחתה בשנת 1963. היא ניסתה לחיות בישראל כמה שנים (1976-1980), אך שבה לחיות בצרפת. היא יוצרת בצרפת ופרסמה יותר מעשרה רומנים. חייט כתב שני ספרי זיכרונות, ובוקבזה כתבה בעיקר רומנים.

תודעת הגלות של יוצאי צפאק מעוצבת בשנים האחרונות גם באמצעות המרשתת. חברי *La Diaspora Sfaxienne* פתחו אתר העוסק בצפאק ובאגודה שהקימו.²⁸ באתר אפשר למצוא מידע על ההיסטוריה של העיר ופרטים על בית העלמין הנוצרי. בכל אחד מהדפים האלה חומר רב ועשיר.²⁹ הלוגו של האתר מעורר עניין מיוחד: על הגלובוס שבמרכזו מצוירת בהגדלה מפת תוניסיה, ובמרכזה, באותיות גדולות, כתוב שמה של העיר צפאק. עבור חברי הקבוצה צפאק היא אפוא מרכז העולם. חברי האגודה מבהירים באתר כי בעיניהם המונח "דיאספורה" מציין "התארגנות הומוגנית, זהות תרבותית חזקה שחוותה גולה", ומסבירים כי "האגודה מבוססת על חברות וסובלנות, היא א-פוליטית ודוחה כל סוג של גזענות".³⁰

האתר של *La Diaspora Sfaxienne* אינו מקור המידע היחיד המוקדש לזיכרון העיר הקולוניאלית וקהילתיותה. בצידו אפשר למצוא גם מחקר על אודות העיר שפרסמו שני חוקרים צרפתיים שנולדו בה,³¹ דף פייסבוק ובו תצלומים, ציורים, סרטונים וזיכרונות של בני שלוש הקבוצות שאכלסו את צפאק,³² ובסם נתונים דיגיטלי של בית העלמין הנוצרי.³³ פרויקט דומה לבסם הנתונים הזה הוא מפעל שיקום והצלה בבית העלמין היהודי של העיר שהובילו שני יהודים יוצאי תוניסיה.³⁴ הנה כי כן, יוצאי צפאק, שבשנים הראשונות שלאחר ההגירה נשא כל אחד מהם את זיכרונות האיש, יצרו, תחילה בזכות פועלו של מרסל רגי, ולאחר מכן הודות לפעולתם של רבים נוספים, רשת קשר פעילה ורב-ממדית שהפיחה חיים בגוף הדיאספורי הקולקטיבי. עם זאת, מה שמייחד אותם, על פי עדות חברי אגודת הדיאספורה של צפאק, הוא גישה מיוחדת לחיים – הצפאקציטוד.

- 28 <https://www.ladiasporasfaxienne.com/index.php>
- 29 החומר באתר כולל אוסף של מאות גלויות שעל גביהן תצלומים מהעיר; תיאור היסטורי של התפתחות העיר; אוסף של 29 מפות של העיר מתקופות שונות ועוד.
- 30 <https://www.ladiasporasfaxienne.com/index.php/lassociation/historique>
- 31 זהו ספר אלקטרוני המתאר את העיר ואת התפתחותה. הספר עשיר במידע ובאיורים, ומסתמך, בין היתר, על השנתון.
- 32 <https://www.facebook.com/groups/sfaxnostalgie/photos>
- 33 <http://www.edusfax.com/cemetery/categories.html>. באתר רשומים כל הקברים בבית העלמין ופרטים מזהים אם יש. במנוע החיפוש אפשר לאתר בקלות יחסית שמות נוספים.
- 34 מרק פלוס, גנטיקאי בגמלאות המקדיש את חייו לנושא זה, וברנרד הלאלי, האספן החשוב ביותר של מקורות וחפצים הקשורים ביהדות תוניסיה. השניים רשמו את כל הכתובות שעל המצבות הניתנות לזיהוי, והכניסו אותם לקובץ אקסל.

הצפאקציטוד

כאמור, יוצאי העיר צפאקץ פיתחו לעצמם אתוס היוצר קשר וזיקה מיוחדים בין תושבי העיר לשעבר לבין עצמם, ומגבש את הזיכרון הקולקטיבי המלכד את הדיאספורה שלהם. כל אלו באים לידי ביטוי במושג "צפאקציטוד", שאפשר להגדירו – הגישה המיוחדת לחיים וההתנהגות של בני פזורת צפאקץ. הצפאקציטוד תואר בדרכים רבות בשנתון של יוצאי העיר, למשל בקטע שלהלן שכתב האדי בוראווי. טקסט זה וטקסטים דומים לו משקפים את דרך התיאור של דפוס ההתנהגות הצפאקציטודי, שנבנה מעצם תיאורו ונהפך לאבן יסוד בזיכרון הקולקטיבי של חברי הקבוצה:

ההתנהגות הצפאקצית ("צפאקציטוד") בפעולה³⁵

הוזמנתי להרצות בבית הספר התיכון ע"ש מרשל לאן ובספרייה של לְקָטוֹר, במחוז ז'ר [דרום מערב צרפת], וקיבלו את פניי, בתחנת הרכבת של אָז'ן, ז'וֹזֵט אבריווט, ילידת צפאקץ, ובעלה ז'אן דומק [שהיה תלמיד כיתה ט' כאשר כבר הייתי בכיתה י"ב באותו בית ספר]. הזוג הידידותי הזה העמיד לרשותי דירה שלמה והזין אותי במאכלי האזור, וזה הזכיר לי את ימי בחרותי באותה עיר קטנה בדרום־מערב שקיבלתי בה חינוך סולידי, בסיס להמשך מסלול חיי. מיד עם הגעתי נסענו לבקר אצל הוריה של ז'וזט, מר אנדרה אבריווט [בן 95],³⁶ שנולד בצפאקץ, וגב' פולין אבריווט [בת 89], שנולדה בשם לרייה בלקטור. שני בני צפאקץ אלו, המוכרים היטב, בעליהם לשעבר של "הקפה של תוניס", במרכז העיר, מתגוררים כיום בלקטור. הם צפו בטלוויזיה ונמנמו כאשר הגענו אליהם בהפתעה. בעודנו נכנסים לסלון, הם קמו ונישקו אותי כאילו הייתי הבן האובד החוזר לחיק המשפחה. קשה לתאר את התרגשותם, את שמחתם, את אושרם לנוכח המפגש החוזר הזה. לאחר שהסבנו לשולחן ולפנינו כוסות פֶסְטִיס [משקה בטעם אניס] וצלוחיות קמיה [מנות פתיחה], פתחנו בשיחה נלהבת סביב עירנו הטובה, שנמשכה למעלה משעתיים וחצי. התקשינו להיפרד! מר

35 287-289 (2009): 43 *La Diaspora Sfaxienne*, תרגם והעיר הערות (בסוגריים מרובעים), אבנר להב.

36 אנדרה אבריווט (1913-2013) נולד בצפאקץ, כלומר הוא דור ראשון של מתיישבים צרפתיים שנולדו בעיר. הוא לחם בצבא צרפת החופשית במערכה הצבאית בתוניסיה במלחמת העולם השנייה, ואחר כך באיטליה. הוריו היו, ככל הנראה, מראשוני הצרפתים שהיגרו לצפאקץ. הוריו נולדו בעיר ז'ר (Gers), ואנדרה התיישב שם לאחר שעזב את צפאקץ.

אבריוט לא דיבר אך ורק על הזמנים הטובים ההם, על ידידיו, יהודים, נוצרים, מוסלמים, אלא גם על תולדות טינה [Thyna], אתר ארכאולוגי הנמצא שנים עשר ק"מ ממדרום לצפאקץ], על ההוצאה לאור של l'Or du Temps [זהב הזמן], תוניס 1996. דיברתי על "תעלת סקיפיו", שהפרידה בין אפריקה הצפונית, המוכרת, לבין אפריקה הדרומית שלא הייתה מוכרת אז. העתקתו של אותו אתר מרהיב לתוך פארק, והעברת הפסיפס למוזיאון הבארדו [Bardo], המוזיאון הלאומי של הבארדו הנמצא בתוניס, בפרבר הנקרא בארדו [...] הו, היינו נוסטלגיים אך לא באמת! העבר עדיין חי בנו והחלומות של בחרתנו אינם עוזבים אותנו. הם חקוקים בנו ככדוריות אדומות המשקות את סיבי הרגשות: הלב משמר את אוצרות הזיכרון העולים ומבצבצים בכל פעם ששני בני צפאקץ נפגשים!³⁷

לכאורה זהו תיאור פגישה נוסטלגית בין חברי ילדות. התיאור אינו חוסך פרטים מהקוראים, אך אין הוא מעיק, שכן הוא מיועד לציבור קוראים מוגדר ביותר, מי שחיו בעיר, וכל ציון של פרט כזה או אחר הוא זרז לשיח נוסטלגי. הכותב מודע לכך וטוען כי בקרב יוצאי העיר יש משהו מעבר לרגיל ולנורמלי: "ככדוריות אדומות המשקות את סיבי הרגשות". התיאור מחבר בין ההיסטוריה העתיקה של העיר, לחיים שגיבורי הטקסט חוו ולמפגשיהם סביב בית הקפה. יתרה מכך, הוא מזכיר את שלוש הקבוצות שהרכיבו את העיר, שבני כולן נמנו עם ידידיו של בעל בית הקפה – יהודים, נוצרים ומוסלמים. הקטע משקף אפוא את יסודות הזיכרון הקולקטיבי ואת הבנייתו, המתרחשים הן באירוע שגרתי וסתמי, לכאורה, של בני אותה הקהילה, הן בסיפורו לאחר מכן בשנתון.

כפי שכבר הוזכר, מחבר אחר, רנה בלאיש, חיבר "לקסיקון קצר של בני צפאקץ לשעבר",³⁸ ובו הוא מתאר בהומור דק את מהות הקשר שנוצר בין יוצאי העיר לבין עברם ואת היחסים ביניהם. תחושה כגון זו שהתעוררה בפגישה שלעיל עם בעל בית הקפה המפורסם של צפאקץ בלאיש מכנה "צפאקצוריה (Sfaxorie): אופוריה האוחזת בבן צפאקץ לשעבר בשעה שהוא נזכר בזמנים הטובים". כך הוא מגדיר גם מונחים כמו "צפאקציומה (Sfaxiome): אמת צפאקצית ראשונית ובלתי ניתנת להוכחה. לדוגמה, 'לעולם לא נשכח [את צפאקץ]'. אכן, צפאקציומה זו אינה ניתנת להוכחה, כל עוד קיימים ארכאוצפאקצים שעד שיוכח ההפך, עלולים לשכוח". בלאיש ממשיך וממציא

37 התיאור הארוך הזה, שאת מקצתו הבאתי, מסתיים במילים "זהו הצפאקציטוד".

38 Bellaiche, "Petit lexique", 145; לא מצאתי פרטים על רנה בלאיש. לא ברור אם בהכנת המילון התכוון לפרשנות שיכול להציע היום היסטוריון לדברים שנכתבו.

משחקי מילים הנשענים על הלקסיקון הרפואי, כמו "צפקאצומניה" (Sfaxomanie), שהיא "אהבה מוגזמת, אובססיבית לצפאקץ", וגם –

צפאקצוזה (Sfaxose): נזירוזת אובססיבית שכיחה מאוד אצל הארכאולוג צפאקצי. בצורתה המתונה, היא מתאפיינת בנטייה "לצמצם את הכול" לצפאקץ. הטוב והרע: הטוב שאבד עם צפאקץ והרע שגבר עם אובדן צפאקץ. בצורתה האקוטית, היא יכולה להגיע עד כדי הזיה כאשר נדמה לסובייקט שהוא נמצא בצפאקץ והוא מתנהג כאילו היה שם באמת. הצפאקצוזה החמורה יכולה לחייב אשפוז.

הזיקה המיוחדת לעיר באה לידי ביטוי גם ביצירות אחרות, למשל, במעין המנון לדיאספורה של צפאקץ:

השיר של "דיאספורת צפאקץ"³⁹

אָנוּ בְּנֵי הַפְּזוּרָה שְׂבִים מְרַחֲקִים
חֲיִינוּ בְּתוֹנִיָּסָה, אֶהְבְּנוּ אוֹתָהּ
הָיָה לָנוּ שֵׁם הוֹרֵינוּ, יְדִידֵינוּ
וּבְלִבֵּנוּ תְּמִיד פּוֹעֵם אוֹתוֹ לְהֵט,
שָׁכַן שְׁמֵרָנוּ עַל נֶפֶשׁ צְעִירָה וְגֹאֵה
נֶאֱמָנִים תְּמִיד לְעֶרְכֵי הוֹרֵינוּ
וְאִם מִשְׁהוּ יַעֲזוּ לְפָקֶק
מִתִּינוּ יִהְיוּ כָּאֵן כְּדֵי לְהִזְכִּיר לוֹ!
רָעְמוּ תוֹפִים, לְחַיֵּי אֶהְבּוֹתֵינוּ,
לְמַעַן הָאָרֶץ, לְמַעַן יְדִידֵינוּ, לְמַעַן בְּנֵי צְפֶאקֶץ
אָנוּ בְּנֵי הַפְּזוּרָה!

המנון הוא אמצעי לליכוד, לאיחוד ולהגדרה של קבוצת אנשים, והוא טקסט רשמי מוסכם ומקובל, מעין סמל המבטא את רוחה של הקבוצה. ההמנון הוא שיר שביצעו באירועים ובהזדמנויות מיוחדות תורם להזדהות הקבוצה עם הערכים שהוא מבטא. הוא קבוע, מילותיו מוכרות לחברים או לאזרחים, וציטוטים ממנו משמשים בנאומים רשמיים.

39 השיר המשוכתב פורסם בשנתון, 93 (1997): 31 *La Diaspora Sfaxienne*, ופעם נוספת בשנתון 43 ב'2009. תרגום אבנר להב, שאף הוסיף מהערותיו החשובות.

ההמנון של הדיאספורה הצפאקצית שאב את השראתו מהשיר הצבאי "אנו האפריקאים", שחיבר קצין צבא צרפתי ב־1941, במהלך מלחמת העולם השנייה, על בסיס שיר לכת ממלחמת העולם הראשונה (1915), שנכתב עבור לוחמים מרוקנים בצבא הצרפתי. עד מהרה אימצו את השיר כל היחידות הלוחמות בצבא הצרפתי שלחמו בהן לוחמים מצפון אפריקה, והוא היה להמנון רשמי. במלחמת אלג'יריה (1954-1961) שרו אותו בהפגנות בניה הצרפתים של אלג'יריה, ובמיוחד תומכי "אלג'יריה הצרפתית", כביטוי לנאמנותם למולדת הצרפתית. השיר המקורי נועד לאחד את בני המושבות בהזדהות עם מטרותיה של צרפת ולדרבנם להיות נכונים להקריב את חייהם למען. כך, גם בני הפזורה של צפאקץ בחרו להציג בהמנונם את הקשר ואת הנאמנות לתוניסיה, לעירם ולחבריהם כקשר-על מחייב. השיר משלב נוסטלגיה, שהיא המכנה המשותף לבני הפזורה, ומחויבות לעתיד, והקשר לצפאקץ מייחד אותם מקיבוצים אחרים שחיו בצפון אפריקה הקולוניאלית.⁴⁰

ביטוי לרוח ההמנון אפשר למצוא גם בדברי הפתיחה בדף הבית של אתר האינטרנט של חברי פזורת צפאקץ: "האתר הזה פונה לכל בני צפאקץ, מכל מוצא ומכל אמונה, שכן בתוניסיה שבה נולדנו, ובייחוד בצפאקץ, חיינו תמיד בידידות מושלמת. אנחנו מפוזרים זה זמן רב בכל קצות תבל, אך בזכות הכלי המופלא הזה ששמו אינטרנט, הגבולות מתבטלים".⁴¹ כמו ההמנון, הפתיח מדגיש את חובת הנאמנות למקום שבו נולדו חברי הקבוצה ולמקום שבו נוצרה הידידות.

גם הסופר האדי בוראווי, יליד העיר, חיבר שיר געגוע לעיר ולתושביה:⁴²

הוֹ אַתָּה, עִיר לִידִיתִי
אֲנִי נוֹשֵׂא אוֹתָךְ בִּי
מִחֶלֶה חֲשׂוֹכֶת מִרְפֵּא
אֲנִי מְסַרֵּב לְרַפֵּא אוֹתָךְ
כְּדִי לְהִשִּׁיב אוֹתָךְ לְקוֹלְךָ
שֶׁחָר חֶדְשׁ
הַגָּאֹה
שֶׁל הַשֵּׁשׁ הַמִּיפָּה
אֶת הַבָּתִּים וְאֶת הַנְּפָשׁוֹת

40 אינני מכיר עוד דוגמאות לקשרים בין יוצאי קהילות מצפון אפריקה שהתמידו לאורך שנים רבות כל כך.

41 תרגום אבנר להב.

42 השיר Ô Toi Ville Natal פורסם בקובץ השירים Sfaxitude (York, Canada: York University, 2016), 10-11. ספר השירים הזה כולו הוא ביטוי עמוק למושג צפאקציטוד.

הוֹ אֵת, עִיר לִידָתִי

אֵת פְּקֻחִית בְּמִקְח וּמִמְכָּר
תּוֹשְׁבֵי גִ'רָּבָה
הֵם הַיְחִידִים הַמְסֻגָּלִים לַגִּבֹּר עָלֶיךָ
וְעוֹד בְּקִשִּׁי
מִחוּץ לַגְּבוּלוֹתֶיךָ
אֵךְ בְּנִיךָ חוֹזְרִים
מְכַל קְצוֹת הָרְפוּבָלִיקָה
כְּדִי לְמַצֵּא אֶת קְנִיּוֹתֵיהֶם
לְמִשְׁמַע קְרִיאוֹתֶיךָ
הֵם יוֹדְעִים מֵרֹאשׁ
שָׁאִין מְנַצְחִים אוֹתְךָ
בְּמִקְח וּמִמְכָּר!

בשיר שני חלקים. בראשון מציין המשורר שעיר הולדתו היא כמחלה חשוכת מרפא שאין החולה מבקש להירפא ממנה, ובשני הוא משבח את יכולתם המסחרית של תושבי העיר, שאולי רק תושבי העיר ג'רבה עולים עליהם בהצלחתם. אם כן, המחבר שוזר בתוך הגעגוע רמזות למציאות ההיסטורית, החברתית והכלכלית, ובכלל זה למאבק בין שתי הערים החשובות בדרום תוניסיה.

מכל האמור לעיל מתחוויר האתוס הייחודי שיוצאי העיר צפאקץ פיתחו לעצמם, ובא לידי ביטוי במושג צפאקציטוד. לבד מהיבטיו הסאטיריים של הצפאקציטוד, שבאו לידי ביטוי בלקסיקון של בלאיש, למונח גם קונוטציות כבדות ראש בהרבה. למשל, המונח צפאקציטוד עצמו מזכיר תנועות חברתיות ביקורתיות מן העבר, כמו הנגריטוד (Négritude), שהייתה תנועה תרבותית-אינטלקטואלית אנטי-קולוניאלית שצמחה בשנים שבין מלחמות העולם. ברור שצפאקציטוד אינו "תנועה" שוות ערך לנגריטוד, אלא הלך רוח, דפוס התנהגות, וגעגוע דיאספורי למציאות עירונית שהתקיימה ברגע היסטורי שאיננו עוד.

אחד מייחודיו של הצפאקציטוד הוא שיתוף הפעולה ותחושת שותפות הגורל בין מוסלמים ליהודים ולנוצרים, שהחל במולדת משותפת ומושלך לתוך היצירה העכשווית של הדיאספורה. השנתון והאמצעים האחרים שתוארו לעיל מסייעים ליוצאי צפאקץ להפוך לפזורה דינמית, להבדיל מאוסף אנשים שגדלו במקרה בעיר מסוימת ועקרו ממנה. לא מדובר רק בנוסטלגיה, אלא גם בתחושת שליחות מתמשכת. יוצרי הדיאספורה הצפאקצית סוברים כי תפיסתם את דרך החיים שלהם בעבר וגיבושם בהווה עשויים להיות דוגמה לאחרים וליצור עולם טוב יותר. בדיון במושג "נוסטלגיה" כותבים חברי האגודה שהחיים בצפאקץ חסרים להם, ויותר מכול חסרה להם

"הסימביוזה של ההבדלים. אנו משתוקקים לחברות, לאחוזה בין עמים ודתות [...] לנו הצפאקצים יש מה לומר לעולם, מסר להעביר אליו: בני האדם נוצרו כדי להיות יחדיו. אנו יודעים זאת, חיינו זאת כך!"⁴³ האדי בוראווי הסביר באחד משיריו את משמעות הסימביוזה שחוו בעיר בעבר: "תרבות היא הדרך של הסובלנות. וסובלנות היא הצעד הראשון לקבלה מלאה של השוני. אבל בורות יכולה להיות רק מקור לאלימות, ואלימות היא הרס המרקם החברתי".⁴⁴

מסקנות

יש תפוצות שקל לזהותן. למשל, האיטלקים בארצות הברית, החלבים בארגנטינה, הארמנים ברחבי העולם ועוד. לכל דיאספורה יש מאפיינים ברורים של "מרכז זיכרון" שממנו היגרו בני הגולה או הוריהם, וזיכרון קולקטיבי מגבש. לרוב הדיאספורה היא של מהגרים בני אותו המוצא ואותה הדת. המקרה של יוצאי צפאק שונה משום שמדובר בדיאספורה של קבוצות ממוצא שונה ומכמה דתות. הבסיס ליצירתה היה קהילת המוצא בתקופה מוגדרת מאוד, צפאק בתקופה הקולוניאלית. שיח הזהויות שנוצר בעיר לפני ההגירה נבנה ונוצר בתוך מציאות חיים מיוחדת, שבה חיו שלוש קבוצות אתניות ודתיות זו בצד זו וקיימו יחסי גומלין ביניהן. לאחר ההגירה וההתאקלמות בארצות חדשות הצליח מרסל רגי לקשר בין יוצאי הקהילה ולאחדם לכלל דיאספורה שיש לה הכלים לשמור על הזיכרון הקולקטיבי ולגבש אותו. בתקופה הקולוניאלית התקיים הקשר בין הקבוצות בצפאק במרחב אורבני ותרבותי מוגדר וברור. לא כן לאחר הגירת הצרפתים והיהודים מהעיר. הקשר החדש היה לשיח זיכרון שנוצר בכלי ביטוי חדשים, השנתון של הדיאספורה והרשתות החברתיות החדשות, ועבר דרכם. שיח הזיכרון נעדר תיחום טריטוריאלי ונושאו השתנו לחלוטין בהשוואה לעניינים שהעסיקו את תושבי צפאק בעירם. השיח הפוליטי המקומי על המולדת כמעט שנעלם ואיבד ממשמעותו, אך את מקומו תפס שיח הנוסטלגיה והזיכרון. מרחב הזמן השתנה גם הוא. מאז כינון השלטון הקולוניאלי הצרפתי בתוניסיה (1881) התגבשו הקבוצות החברתיות בארץ זו והתפתחו דפוסי שיח ביניהן בתוך

43 "Yê hasra! (La nostalgie est PLUS ce qu'elle était)", *Canalblog*, September 1, 2011, <http://rebellus.canalblog.com/archives/2011/09/01/21913368.html>

44 Hédi Bouraoui, *Vers et l'envers* (Toronto: ECW presse, 1980) מצוטט מתוך כתבה שנכתבה על המשורר: "Hédi Bouraoui, célébré à Sfax: Quatre devoirs dont il faut s'acquitter envers le chantre du "transculturalisme", *Leaders* February 19, 2017, <https://www.leaders.com.tn/article/21699-hedi-bouraoui-celebre-a-sfax-quatre-devoir-a-l-egard-d-un-emerite>

ההיררכיה הקולוניאלית. אלו היו השנים שבהן התעצבו דפוסי היחסים הבין-קהילתיים בתוך קהילת המקור בצפאקץ. במהלכן אפשר להבחין במעין "מחזור חיים" של קהילה עירונית בתקופה הקולוניאלית: היוסדות הקהילה עם הגירה של קבוצות חדשות לעיר, התבססות הקהילה ופריחתה, ולאחר מכן הפרדה מהעיר. חוויית הקיום הפיזי במקום אחד, צפאקץ, בתקופה הקולוניאלית, התחלפה בחוויה של קיום וירטואלי, שהתרחש בראש ובראשונה באמצעות שנתון התפוצה של יוצאי צפאקץ.

העיר צפאקץ ממשיכה, כמובן, להתקיים, אלא שמאז ההגירה הגדולה ממנה השתנה הרכבה החברתי וחזר להיות כפי שהיה ערב הכיבוש הקולוניאלי הצרפתי. לאחר ההגירה יצרה כל קבוצה חברתית שיצאה מן העיר תפיסת זמן משלה: "הזמן היהודי" התמקד, על פי יעד ההגירה, באופני ההשתלבות בארץ החדשה ובפיתוח דפוסי זהות מקומיים ייחודיים;⁴⁵ "הזמן הצרפתי" הוקדש להשתלבות מחדש במולדת הישנה; ו"הזמן המוסלמי" התמקד בבניית המדינה התוניסאית העצמאית, מתוך ניסיון למחוק את מורשת העבר של השליטה הקולוניאלית. יש ומושגי הזמן האלה התמזגו זה בזה, ויש שיצרו מתח בין הקבוצות.

מערכת יחסים בין שלוש קבוצות אתניות ודתיות שחיו בצוותא בעיר אחת בתקופה הקולוניאלית, כמו זו שהתקיימה בצפאקץ, התקיימה גם בערים אחרות בצפון אפריקה, אולם דפוס ההתנהגות שכונה צפאקציטוד ייחודי לעיר הזאת. רוח העיר נישאת על עמודיו של *La Diaspora Sfaxienne*, שהיה מקור ללימוד ההיסטוריה ובמה לפיתוחה של הדיאספורה בעת ובעונה אחת. אין ספק שמאמר זה הוא רק פתיח למחקר רחב יותר על בניית דיאספורה ועל השיח הקולוניאלי, שילך ויבנה עם הזמן, כטבעם של מחקרים.

45 בעניין קליטתם של יהודים, בעיקר מדרום תוניסיה, במדינת ישראל, ראו משה שוקד ושלמה דשן (עורכים), *דור התמורה, שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון-אפריקה* (ירושלים: מכון בן-צבי, תשל"ז). זה היה הניסיון הראשון של שני אנתרופולוגים לבחון את דפוסי הקליטה של יהודים מדרום תוניסיה ומרוקו בארץ. דשן הראה כיצד ממשיכים יוצאי ג'רבה בארץ לשמר חלק מדפוסי הקיום שלהם בעבר, ובמושגים שהגדיר ויליאם ספרן, הם יוצרים זיכרון קולקטיבי. אבחנות אחרות על כלל קליטת יוצאי תוניסיה בארץ וגם בעולם אפשר למצוא אצל חיים סעדון, "הרהורים על קליטת יהודי תוניסיה", בתוך *עדות – עדות לישראל: גלות, עליית, קליטה, תרומה ומיזוג*, ערכו אבשלום מזרחי ואהרן בן דוד (נתניה: האגודה לטיפול חברתי ותרבות, תיעוד ומחקר, 2001), 619-659.